

Aydın Mədətoğlu

Bizim yazar

XI əsrin I yarısından başlayaraq tarix səhnəsinə qədəm basan Səlcuqlular Orta Asiyadan Aralıq dənizi sahillərinə, Dərbənd keçidindən Kəngər körfəzinə qədər əraziləri əhatə edən Böyük Səlcuqlu İmperatorluğunu yaratdılar. Səlcuqlular «ümumdünya tarixinin gedişinə fəal təsir göstərmiş, Yaxın və Orta Şərqi etnik, hərbi-siyasi və ictimai-iqtisadi tarixində dərin iz buraxmışdır» (Bax: Azərbaycan tarixi, Redaktoru S.Əliyari, səh. 214). Bu izlər Azərbaycanda da özünü göstərmiş, Azərbaycan ictimai-siyasi, fəlsəfi və mədəni həyatında da mühüm rol oynamışdır. Səlcuqlulardan sonra Azərbaycanda yenidən min illik Türk səltnəti bərqərar olmuş, bu min illik dövrdə Azərbaycanda Atabəylər, Şirvanşahlar, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər, Əfşarlar və Qacarlar kimi yerli dövlətlər, Xarəzmşahlar, Ekanilər və Teymurilər kimi Türk dövlətləri tarixə öz möhürünü vurmuş, Azərbaycanda ədəbi-bədii, fəlsəfi dil Türk dili olmasa da regionda ümumi ünsiyyət vasitəsi Türk dili olmuş, Azərbaycan dövlətçilik ənənəsi qorunub saxlanmışdır.

Səlcuqlu İmperatorluğunun zəifləməsi noticəsində Azərbaycan feodal dövlətlərinin müstəqilliyi üçün şərait yaranmış, yaranmış şəraitdən istifadə edən Şirvanşahlar XII əsrin ikinci yarısında quzeydə, Şəmsəddin Eldəniz isə güneydə Azərbaycan Atabəylər dövlətinin əsasını qoydular. Ölkənin həm şimalı, həm də cənubunda bir canlanma başlandı. Bu canlanma hər şeydə olduğu kimi, ictimai-siyasi, fəlsəfi və bədii yaradıcılıq sahəsində də özünü göstərdi. Tədqiqatçılar haqlı olaraq XII əsr Azərbaycanın intibah dövrü adlandırlar. Dövlət başçıları ölkədə elmin, fəlsəfənin, ədəbiyyat və mədəniyyətin inkişafına xüsusi diqqət yetirmiş və noticədə bu dövrdə yazıb yaranan sənətkarlar təkcə Azərbaycanın deyil, bütün dünyanın iftixarı olmuşlar. Bu dövr Azərbaycanı, dünyaya Şəmsəddin Eldəniz, Atabəy Məhəmməd Cahən Pəhləvan, Qızıl Arslan, Şirvanşah Monuçoğr, Axsitan kimi dövlət başçıları, Əbulula Gəncəvi (1096-1159), Fələki Şirvani (1108-1146), Əfzələddin Xaqanı (1126-1199), Hızami Gəncəvi (1141-1209) və o dövr üçün dünyada analoqu olmayan qadın şairə Məhsəti Gəncəvi kimi şair-filosoflar, Eynəliqzətt Miyanəvi (1099-1131) kimi böyük filosof, panteist mütəfəkkir Əbuəli Sührovədi (1145-1234) kimi görkəmli filosof, hüquqşünas alim, sufizm nəzəriyyəçisi, «İsrafilik» fəlsəfəsinin banisi, ictimai-siyasi xadim Şinabəddin Sührovədi kimi filosof, Əcəmi Həxçivani kimi cəhəngşümül memar bəxş etmişdir. Bu dahilərin əsərləri təkcə Azərbaycanın deyil, Şərqi və Qərbi ictimai-siyasi, fəlsəfi və ədəbi fikrinin inkişafında mühüm rol oynamışlar.

XIII əsrin birinci yarısından başlayaraq Azərbaycan Xarəzmşahların, daha sonra isə XIV əsrin sonlarına qədər Elxanilərin hakimiyyəti altında olmuşdur. İran və Azərbaycana hakimiyyət edən Elxanilər 1258-ci ildə Bağdadı da tutaraq 500 illik Abbasilər xilafətinə son qoydular. Elxanilər dövründə Azərbaycan Böyük Moğol İmperiyasının beşinci ulusunun siyasi-inzibati mərkəzinə çevrilmiş, Azərbaycanda

mərkəzi hakimiyyətin güclənməsinə, elm və mədəniyyətin çiçəklənməsinə, təsərrüfatın canlanmasına səbəb olmuş, ölkədə yeni idarəçilik sistemi yaradılmışdır. Elxanilər dövrü Azərbaycanı Hülakü, Qazan xan, Sultan Məhəmməd Ulcaytu kimi dövlət başçıları, dünyəvi elm və mədəniyyətinə alim-tarixçi Xacə Rəşi-

Azərbaycanda hökmranlıq edirlər. Höhayət 1467-ci ildə Ağqoyunlu Uzun Həsən sonuncu Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşah Həqiqini (1435-1467) məğlub edərək Ağqoyunlu dövlətinin əsasını qoyur. Beləliklə təkcə XV əsrdə Azərbaycanda Şirvanşahlar, Colarilər, Qaraqoyunlular və Ağqoyunlular adlı dörd dövlət mövcud olmuşdur. Bu dövr Azərbaycan mədəniyyəti özünəməxsus inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş, ölkədə geniş məktəb və mədrəsə şəbəkəsi yaradılmış, bu

waranmağa başlamışdı.

Bu dövr Azərbaycana Şah İsmayil kimi dövlət başçısı, Məhəmməd Füzuli kimi dahi mütəfəkkir, Həbib, Saib Təbrizi, Qövsü Təbrizi və b. kimi böyük şairlər, Sultan Məhəmməd, Komaləddin Behzad kimi dahi rəssamlar, Aşiq Qurbanı, Tufarqanlı Abbas, Sarı Aşiq və b. kimi ustad aşuqlar, onlarla müdarris, təzkiyəçi, tarixçi, təbib, riyaziyyatçı, astronom, musiqiçi, memar, noqqas, xəttat, Şükrullah Şirvani, Mövlana Mirzə Məhəmməd, Mövlana

idilər. Bu xanlıqların hər biri özünü müstəqil sayır, müstəqil xarici siyasət yeridir, bir-biri ilə müharibə edir, ərazilərini genişləndirməyə çalışırdılar.

Artıq XVIII əsrin 60-cı illərində Güney Azərbaycan xanlıqlarını Korim xan Zənd birləşdirib müəyyən mənada mərkəzi hakimiyyət yaratmağa nail olmuşdu. O, Quzey Azərbaycan Xanlıqlarını da nəzarət altına almağa çalışsa da, buna nail ola bilməmiş, daha sonra 1781-ci ildə hakimiyyətə gələn Ağa Məhəmməd şah Qacar Güney

Tarixdən bu günə - Azərbaycan türkləri

(əvvəli ötən sayımızda)

döndü, Marağa rəsədxanasının yaradıcısı, böyük astronom və dövlət xadimi Həsirəddin Tusi, məşhur riyaziyyatçı Übeyd Təbrizi, görkəmli filosoflar Sıracəddin Ürməvi, Mahmud Şəbüstəri, məşhur tibb alimi Mahmud ibn İlyas, məşhur musiqişünaslar olan Səfiəddin Ürməvi və Əbdüqadir Marağayi, tarixçi alimlər olan Əhməd Təbrizi, Əbu Bəkr əl-Əhəri, Məhəmməd ibn Hinduşah Həxçivani, coğrafiya alimi Həmdullah Qəzvini, memarlardan Zeynəddin Şirvani, Mahmud ibn Moqsud, Əbdülməmin Təbrizi, Hacı Əli şah Təbrizi, şair-filosof Marağalı Əvhədi, ana dilində əsərlər yazan İzzəddin Həsənəli, «Qissəyi-Yusif» əsərinin müəllifi Əli, «Yusif və Züleyxa» poemasının müəllifi Mustafa Zorini, Sulu Fəqih və b. şəxsiyyətlər bəxş etmişdir.

Bu dövrdə Azərbaycanın quzeyində Şirvanşahlar əvvəlcə Xarəzmşahlardan, sonra Ekanilərin, Qızıl Orda xanlığının, Colarilərin, daha sonra isə Teymurilərin vassalı olmuş, nəhayət 1382-ci ildə Şirvan şahı Hüşəngin (1372-1382) öldürülməsi ilə Şirvanda Kasranilər sülaləsinə (1027-1382) son

məktəb və mədrəsələrdə sənət dərsləri ilə yanaşı, məntiq, fəlsəfə, riyaziyyat, nücum və s. fənlər tədris olunmuş, tarix, coğrafiya, fəlsəfə, məntiq, qrammatika və ədəbiyyata aid bir sıra elmi əsərlər yaradılmışdı. Bu dövr Azərbaycana Bədr Şirvani, Şah Qasim Ənvər, Arif Ərdəbili, Əssar Təbrizi, Cahanşah Həqiqi, Əbdüqadir Marağayi, Məhəmməd Qarabaği, Sara Xatun kimi şəxsiyyətlər bəxş etmişdir.

XV əsrin sonlarında Ağqoyunlu şahzadələri arasında baş verən hakimiyyət davalarından istifadə edən Səfəvilər Azərbaycanın siyasi-dini həyatında mühüm rol oynamağa başlayırlar. Uzun müddətli gərgin mübarizədən sonra nəhayət 1500-cü ilin sonunda Şirvan hakimi Fərx Yasəri, 1501-ci ildə Həxçivən ərazisində Əlvənd Mirzəni məğlub edən, həmin ildə Bakını tutan və 1501-ci ilin payızında təntənə ilə Təbrizə daxil olan 14 yaşlı Şeyx İsmayil «Şah» elan edilərək paytaxtı Təbriz şəhəri olmaqla Səfəvi Türk dövlətinin əsasını qoymuşdu.

1501-ci ildən 1736-cı ilə qədər 235 il davam edən Səfəvilər səltnəti Azərbaycanda feodal pərakəndəliyinə

Əbdülbəqi, Kərbəlayi Baba Fəroc, İbrahim Mirzə və b. kimi alimlər bəxş etmişdir. Bir sözlə, Səfəvilər dövründə Azərbaycan Türk mədəniyyəti dolğun inkişaf yolu keçmiş, İmperatorluq ərazisində yaşayan digər xalqların da mədəni inkişafında dəyərli rol oynamışdır.

XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan Səfəvilər dövləti üç tərəfdən - Şimaldan çar Rusiyası, Şərqdən Əfqan feodalları, Qərbdən Osmanlı İmperatorluğu tərəfindən hücuma məruz qalır. Vəziyyətin çıxılmaz olduğunu görən Səfəvi ordu başçısı Nadir xan əvvəlcə Əfqanları, daha sonra isə Rusları və Osmanlıları dövlətin ərazilərindən vurub çıxararaq 1736-cı ildə şah II Təhməsbəy taxtdan salır və onun kiçik yaşlı oğlu Abbas Mirzəni III Şah Abbas adı ilə taxta çıxarıb özünü onun qoymu adlandırır. **1736-cı ildə III Şah Abbasın qəflətən ölümündən istifadə edərək Nadir xan Muğanda toplanan qurultayda özünü «Şah» elan edir. 11 illik hakimiyyəti dövründə Nadir Şah Əfqar mərkəzləşmiş Azərbaycan dövlətini bərpa edərək Hindistan və Əfqanıstanı da fəth**

Azərbaycan xanlıqlarını və İran ərazisini özünə tabe edərək özünü Quzey Azərbaycana çevirmişdi. Bu dövrdə Quzey Azərbaycan xanlıqlarının bir qismi Qacarlara, bir qismi Rusiyaya, bir qismi də Osmanlılara meyli idi, onlarla ittifaqa girməyə cəhd edirdilər. Lakin Osmanlı İmperiyasının özü çətin vəziyyətdə olduğu üçün xanlara kömək edə bilməmiş, ona görə də Quzey Azərbaycan uğrunda çar Rusiyası ilə Azərbaycan Qacarlardan dövlət arasında mübarizə başlamış, Ağa Məhəmməd şah Qacarı Şuşada sui-qəsd noticəsində öldürülməsi ilə «bu xanlıqların bütün varlığını böyük təhlükə qarşısında qaldı» (Bax: Azərbaycan tarixi, Bakı 1996, səh. 572). Azərbaycan belə bir vəziyyətdə XIX əsrə daxil oldu.

XVIII əsr Azərbaycanında bütün çətinliklərə baxmayaraq, Şəki xan sarayı, Şəki xan sarayı, Cümə məscidi, İrəvanda Göy məscidi, Şuşa, Əsgoran və Bayat qalaları, Şuşa məscidi və b. diqqətəlayiq memarlıq abidələri yaradılmış, Azərbaycan elmində və maarifində bozi irəliləyişlər olmuş, musiqi, rəqəslər və memarlıq inkişaf etmişdi. Bu dövr Azərbaycana Hacı Məhəmməd Zərə, Rəfai, Hüseyn xan Məştaq, Nəcəf Şirvani, Şəkir Şirvani, Arif Şirvani, Arif Təbrizli, Ağa Məsih Şirvani, Xostə Qasim, Şikostə Şirvani, Şəkili Nəbini, Molla Vəli Vədadi, Molla Pənah Vəqif və b. şairlər, Əbdülrəzzaq Dünbülü kimi tarixçi, Zeynəddin Şirvani kimi coğrafiyaçı alimlər bəxş etmiş, «Şəhriyar dastanı», «Oğru və qazi» kimi nəsr əsərləri yaratmışdı. Bu dövr həmçinin Ağa Məhəmməd şah Qacar, Fətəli xan Əfqar, Cavad xan Ziyədoğlu, Əhməd xan Dünbülü, Hacı Çələbi, Pənahəli xan Cavanşir, Quba xanı Fətəli xan, Molla Pənah Vəqif kimi dövlət xadimləri yetişdirmişdir.

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, çar Rusiyasının cənubi Qafqaza, o cümlədən də Azərbaycana iddiaları artmış, nəhayət on illik müharibə ərzində çar Rusiyası Quzey Azərbaycanı tamamilə işğal edərək, öz imperiyası tərkibinə qatmış, beləliklə də Azərbaycanın bir hissəsi öz dövlətçiliyini itirmiş oldu. Bu vəziyyət Quzey Azərbaycanda XX əsrin 18-ci ilinə, yəni Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulara qədər davam etdi. Güney Azərbaycan Türkləri isə öz dövlətçilik ənənələrini davam etdirmiş, nəhayət 1925-ci ildə ruslar və ingilislər tərəfindən Mazandaranlı Fəza şahlıq taxtına çıxarılar 1000 illik Azərbaycan Türk hakimiyyətinə son qoyulmuşdu. Buna baxmayaraq, Quzey Azərbaycan 1918-1920-ci illərdə öz dövlətçiliyini bərqərar etmiş, lakin bolşeviklər tərəfindən bu dövlətə də son qoyulmuş və Quzey Azərbaycan yenidən 70 illik rus müstəmləkəsinə çevrilmişdi. Nəhayət 1991-ci ildə Azərbaycan yenidən öz müstəqilliyini bərpa etmiş, dünya dövlətləri sırasına daxil olmuşdur. Güney Azərbaycanda isə milli müstəqillik uğrunda mübarizə davam etməkdədir. Artıq XXI əsrdə Bütöv, mərkəzləşmiş Azərbaycan dövlətinin yaranması tarixi zərurətə çevrilmişdir.

qoyulmuş, I İbrahim taxta çıxarılmışsa da, o da Teymurilərin vassallığına qəbul etmişdi. Teymurun ölümündən sonra I İbrahim Azərbaycanın şimal torpaqlarının bir çoxunu birləşdirərək müstəqil siyasət yeritməyə başlamışdı. Azərbaycanda XIV əsrin sonları XV əsrin əvvəllərində yetişən Azərbaycan mütəfəkkirləri olan Təbrizli Fəzullah Həimi və onun müridi mübariz şair-filosof, Azərbaycan sözsənətinin zirvəsi sayılan İmadəddin Həsəminin simasında Azərbaycan Türk dili gələcək milli dövlətçiliyimizin ana sütunlarından birini təşkil etmişdir.

XV əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanda siyasi çəkişmələr daha da güclənməyə başlayır. 1410-cu ildə Colari Sultan Əhməd məğlub edən Qaraqoyunlu Qara Yusif Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinin əsasını qoyur. Qaraqoyunlular 1412-ci ildə Şirvanşahları da məğlub edərək 58 il

son qoyaraq mərkəzləşmiş vahid Azərbaycan Türk dövləti yaratmış, ərazilərini daha da genişləndirərək İmperiyaya çevirmiş, ilk dəfə olaraq Azərbaycan Türkcəsinin rəsmi dövlət dili elan etmiş, Azərbaycan mədəniyyəti, elmi və ədəbiyyatının çiçəklənməsində müstəsna rol oynamışlar. Dövlət başçısı Şah İsmayil Xətəyinin doğma Türk dilində şeirlər yazdığına görə dövlətin bütün ərazilərindəki şairlər də ana dilində əsərlər yaratmağa başlamış və beləliklə də Azərbaycan ədəbi yazılı Türkcəsi xeyli zənginləşərək ərəb və fars dilləri ilə rəqabət edə biləcək bir səviyyəyə yüksəlmişdi. Səfəvi sarayında Həbibinin başçılığı ilə Süruri, Şahi, Matəmi, Tüfeyli, Qasimidən ibarət ədəbi məclis yaradılmış, xalq şeirinin ən görkəmli nümayəndəsi Aşiq Qurbanı sarayda yazıb-yaratmış, saz saraya daxil olmuş, şifahi xalq ədəbiyyatına aid yeni dastanlar

edərək qısa müddətli olsa da bir İmperatorluq yaratmağa müvəffəq olur. Lakin 1747-ci ilin 9 mayında sui-qəsd noticəsində öz sarayında qətlə yetirilən Nadir Şahdan sonra onun min bir əziyyətlə yaratdığı İmperatorluq dağılır. Azərbaycan xanlıqları parçalanır, ayrı-ayrı ölkələrdə müxtəlif dövlətlər yaranır. Nadir Şahdan sonra Azərbaycan ərazisində 17 xanlıq, 5 sultanlıq və 5 mülkəlik yaranmışdı. Bu xanlıqlardan 8-i Güney Azərbaycanda, 8-i Quzey Azərbaycanda, biri isə Qərbi Azərbaycanda (İrəvan Xanlığı) yaranmışdı. Quzeydəki sultanlıqlar Şəki xanlığından, mülkiyələr isə Qarabağ xanlığından asılı idi. Hər bir xanlığın öz xanı, öz vəziri, öz ordusu, hətta öz pulu var idi. Hakimiyyət irsi xarakter daşıyırdı. Kəndlər yüzbaşları və kəndudalılar, şəhərlər kələntərlər, mahallar naiblər, qalalar qalabəyilər tərəfindən idarə olunmaqla hamısı xanlara tabe